

Debatt

Mens agitat molem

Min artikel "Konstanter och variabler i det förhistoriska samhället" (*Fornvännen* 1988, s. 89–97) diskuteras i *Fornvännen* (1989 s. 43–47) av Hans Göransson, min högt värderade medarbetare i forskningsprojektet Alvastra påbyggnad, där han svarar för paleobotaniken. Artigheten fordrar att jag svarar, inte bara oss emellan, utan också i denna tidskrift.

Hans Göransson kallar min artikel ett "debattinlägg". Det är faktiskt inte fallet, hur gärna jag än ser att texter – mina eller andras – ger *upphov* till debatt. Ursprunget till artikeln är ett föredrag som jag höll i november 1985 på den första nordiska TAG-konferensen i Helsingör. Innehållet är ett försök att, åtminstone på ett litet område, besvara den stora frågan: *Orsakas kulturell förändring av materiella faktorer eller av mänskliga idéer?* Föredraget publicerades – med någorlunda samma innehåll som i *Fornvännen* – i en publikation som kanske inte fick särskilt stor spridning (Malmér 1987). En skillnad var, att den där också hade ett motto, ett citat ur Aeneiden. *Fornvännens* layout är inte så gynnsam för ett motto, men det återkommer i stället i ovanstående rubrik. Vergilius' språk var effektivare än vårt, men översatt till svenska blir det ungefär "Anden behärskar materien" eller "Anden sätter massan i rörelse".

I Sydskandinaviens förhistoria kan man – enligt min, och som jag tror mångas, mening – urskilja fem särskilt viktiga och tydliga kulturella förändringar: (1) Neolitikums början. (2) Skiftet mellan trattbägarkultur och stridsyxekultur. (3) Skiftet mellan äldre och yngre bronsålder. (4) Skiftet mellan yngre bronsålder och järnålder. (5) Vikingatiden och skiftet till medeltiden.

Var och en av dessa kulturförändringar tar sig framför allt uttryck i fyra variabler: (A) Odlingensintensitet (= agrar teknologi). (B) Annan teknologi. (C) Socioekonomi. (D) Ideologi. – Variabeln odlingensintensitet kan studeras framför allt genom pollenanalytisk metod, och variablerna B–D genom en femte, ännu

mera omfattande variabel, nämligen (E) hela det arkeologiska materialet av artefakter och fornlämningar.

Den slutsats som analysen i min uppsats (1988) leder fram till är, att den *ideologiska* variabeln är primär. En teknologisk innovation kan resultera i en kulturförändring först om och när den har blivit *medveten* för människorna och påverkat deras idévärld. Alltså just det som det latinska mottot enligt min mening uttrycker: Materien innebär möjligheter för oss; den tvingar oss inte. Min uppsats är ett försök att för mig själv klargöra och för andra redovisa min ståndpunkt i detta ämne, som jag ofta tangerat. Däremot innehåller uppsatsen ingen debatt eller polemik annat än i det avsnitt där jag – ovisst för vilken gång i ordningen – framhåller, att ingen kunskap om forntiden kan nås utan ett empiriskt studium av artefakter och fornlämningar.

Hans Göransson ger i sin artikel en levande och inte minst för arkeologer högst läsvärd inblick i sin nydanande forskning om det neolitiska jordbrukets karaktär och omfattning, framlagd särskilt i de stora arbetena om Östergötland (1977 och 1987). Jag ansluter mig med glädje till hans källkritiska inställning och finner hans resultat övertygande. I några punkter anser han emellertid att vi inte är helt överens, och dem vill han diskutera. Han anser framför allt (1989 s. 43) att "pollendiagrammen från Alvastraområdet slår sönder den av pollenanalytiker så omhuldade expansions-regressionsmodellen för tidigneolitikum och mellanneolitikum".

Odlingensintensiteten i Sverige är större idag än under tidigneolitisk tid. Har den då sedan dess varit stadd i ständig och jämn expansion, eller har det också funnits perioder av tillbakagång? Uppenbarligen är det senare fallet. Just nu, i slutet av 1900-talet, upplever vi en regression: man strävar efter att minska åkerarealen. Mycken forskning har ägnats den senmedeltida regressionen, ödegårdproblematiken (t. ex. Gissel, Österberg et al. 1981).

Uppenbarligen har expansioner och regressioner ständigt växlat, i lokal, regional eller landsomfattande skala. Skulle tidig- och mellanneolitikums 1500 år långa epok ha varit den enda då ingen variation eller nedgång i odlingsintensiteten förekommit? Det synes a priori osannolikt. Det diagram över odlingsintensiteten i Västmanland (Welinder 1975 s. 69) som jag hänvisat till (Malmer 1988 Fig. 3) visar mycket riktigt variationer, som för tidig- och mellanneolitikum inkluderar en period då odlingen totalt upphört. Huruvida odlingen i Mälardalen på detta sätt verkligen totalt upphört är en sak för paleobotaniker att inbördes diskutera. För min del talar jag i min uppsats (1988) inte om något totalt upphörande, eller ens en regression, utan för mig är det fråga om en växling mellan expansion och stagnation.

För denna ståndpunkt menar jag mig ha goda arkeologiska grunder. Den tidiga trattbägarkulturen spreds snabbt från Danmark upp till Mälardalen, så att den där uppträder i former, som vad keramik, redskap och vapen beträffar nära ansluter till de danska. Ben av nötkreatur förekommer och i keramiken finns talrika sädeskornsavtryck (Florin 1958). Under mellanneolitikum upphör som bekant denna typiska trattbägarkultur att existera i Mälardalsskåpen. Den ersätts av en gropkeramisk kultur med annan keramik, djurben av många vilda arter och få – eller på somliga boplatser inga – sädeskornsavtryck (Hjelmqvist 1955; Löfstrand 1974). Odlingen i Mälardalsskåpen har stagnerat, det kan det enligt min mening faktiskt inte råda något tvivel om.

Under just denna tid bedrevs emellertid åkerbruk och boskapsskötsel i stor stil av inbyggarna i Alvastra påbyggnad, som också fann tid till framgångsrik jakt och insamling och ett utmärkt givande fiske. "För att rädda regressionshypotesen måste, enligt logikens lagar, Alvastra-Tåkernbygden ses som ett unikum", säger Hans Göransson (1989 s. 45). Ja, just det. Om icke ett unikum så hade västra östgötaslätten åtminstone, då som nu, bättre förutsättningar för jordbruk än de flesta andra delar av Sverige. Där fanns det ingen anledning att låta jordbruket stagnera.

En relevant fråga är emellertid, varför åkerbruk och boskapsskötsel under tidigneolitikum överhuvudtaget infördes i Mälardalsskåpen, när de naturliga förutsättningarna inte var bättre än att jordbruket under mellanneolitikum stagnerade eller, på somliga platser, rentav upphörde. Frågan bör ses i samband med hela problemkomplexet rörande övergången från mesolitikum till neolitikum. Hans Göransson (1989 s. 45) kritiserar Johannes Iversens landnamshypotes (1941), och anser att man redan under slutet av mesolitikum odlade säd under ringbarkade träd. För min del säger jag (1988 s. 94): "Vad som importerades till Skandinavien under Expansionsstadium 1 var inte i första hand åkerbruk och boskapsskötsel, utan vad som infördes var en ideologi, innefattande ett socialt mönster, en religion och vissa agrara beteenden. Paleobotanikerna spårar tydliga ansatser till domesticering av växter och djur redan under mesolitisk tid. Det vi kallar neolitikums början innebär att neolitikum blir *medvetet* för tidens människor genom importen av en verbaliserad ideologi: regler för odling, regler för artefakter, regler för kult, regler för gravskick – kort sagt regler för ett socialt system." – Jag kan inte förstå annat än att Hans Göransson och jag är fullkomligt överens. Att cerealiekurvan går upp samtidigt som trattbägarkulturen uppträder på arenan har, såvitt jag vet, ingen bestritt. Och det kallar jag en expansion.

Den andra i ordningen av viktiga kulturella förändringar i Sydskandinavien är stridsyxekulturens uppträdande, synkront med vad Welinder (1975) kallar Expansionsstadium 2. Vad som primärt hände var enligt min mening att metallen blev *medveten* för samhället, och förändrade det. Styrkan i denna ideologiska, mentala process kan inte mätas genom att man väger kopparföremålen före och efter kulturförändringen (Johansen 1989 s. 85). Däremot antyds den av att kopparföremål – vanligen av ringa storlek – börjar uppträda i de ungneolitiska bägarkulturernas gravar: ofta i Västeuropas klockbägarkultur, inte sällan i Mellaneuropas snörkeramiska kulturer och någon gång i den svensk-norska stridsyxekulturen. Såvitt mig bekant har Hans Göransson inte uttalat någon mening om styrkan av

jordbruksexpansionen under stridsyxe-kulturens tid. Att han inte räknar med någon *regression* under denna tid är jag säker på. Det var annars vad arkeologer allmänt ansåg ännu under 1950-talet (Malmer 1957 s. 161). Men de hade nog fel, det tror jag Hans Göransson och jag är ense om.

Hans Göransson (1989 s. 46) uttalar med en viss bestämdhet: "Mats P. Malmers utbredningskartor för flintdolkar och skärar pekar i första hand inte ut de goda jordarna, som vi ser dem i dagens landskap (även om artefakterna väl är påträffade i nutida åkerjordar?). Dessa artefakter *pekar mot* de naturligt gödslade saltängarna vid havet och *mot* kärrmarkerna runt åarna. --- Förvisso finns i anslutning till dessa naturliga ängar (som vi idag inte minns) de lätta kalkrika jordarna." Jag beklagar att jag år 1956, när mina isaritmkartor ritades, inte framhävde saltängarnas och kärrmarkernas betydelse, men det berodde på att paleobotaniker och agrogeologer då – mig veterligt – ännu inte hade diskuterat deras samband med det primitiva jordbruket. Jag måste lita till Arrhenius (1955), Ekström (1950) och Jonasson (1952). De framhävde de lätta, kalkrika jordarnas betydelse, och den bekräftades av mitt arkeologiska material. Det gläder mig att Hans Göransson instämmer.

Att artefakter, som Hans Göransson antar, påträffas i nutida åkerjordar äger sin riktighet. För 35 år sedan resonerade jag så här: "Det har syntts vara av stor vikt att eliminera den felkälla som ligger i ökad fyndfrekvens på grund av intensivt nutida jordbruk. Därför har åkerarealen inom varje cell bestämts. Sedan har fyndtätheten inom varje cell uträknats, dels per 100 km² totalareal, dels per 100 km² åkerareal; och slutligen har aritmetiska värdet av dessa båda värden uträknats. Det sålunda erhållna värdet, som vi kan kalla 'medeltätheten', är det som tilldelats cellernas

mittpunkter och som ligger till grund för isaritmnernas dragning." (Malmer 1957 s. 170.) Hans Göransson och jag synes alltså även i denna sista punkt vara helt överens.

Referenser

- Arrhenius, O. 1955. Åkermarkens urgamla hävd. *Fornvännen* 50, s. 80–87.
- Ekström, G. 1950. Skånes åkerjordsområden. *Socker* 6, s. 53–60.
- Florin, S. 1958. *Vråkulturen*. Stockholm.
- Gissel, S., Österberg, E. et al., 1981. *Desertation and land colonization in the Nordic countries c. 1300–1600*. Stockholm.
- Göransson, H. 1977. *The Flandrian Vegetational History of Southern Östergötland*. Lund.
- 1987. *Neolithic Man and the Forest Environment around Alvastra Pile Dwelling*. Stockholm.
- 1989. "Konstanter och variabler i det förhistoriska samhället" – en kommentar. *Fornvännen* 84, s. 43–47.
- Hjelmqvist, H. 1955. *Die älteste Geschichte der Kulturpflanzen in Schweden*. Lund.
- Iversen, J. 1941. *Landnam i Danmarks Stenalder*. København.
- Johansen, Ø. 1989. De skandinaviske stridsøkulturer – er deres oppkomst resultat av innvandring, religionsskifte eller andre årsaker? *Viking* 52, s. 72–90.
- Jonasson, O., Höijer, E. et al. 1952. *Jordbruksatlas över Sverige*. Stockholm.
- Löfstrand, L. 1974. *Yngre stenålderns kustboplatser. Undersökningarna vid Ås och studier i den gropkeramiska kulturens kronologi och ekologi*. Uppsala.
- Malmer, M. P. 1957. Pleionbegreppets betydelse för studiet av förhistoriska innovationsförlopp. *Finska Fornminnesföreningens Tidskrift* 58, s. 160–184.
- 1987. Konstanter och variabler i det förhistoriska samhället. *Nordisk TAG. Rapport fra den første nordiske TAG-konference i Helsingør, 15.–17. november 1985*. København.
- 1988. Konstanter och variabler i det förhistoriska samhället. *Fornvännen* 83, s. 89–97.
- Welinder, S. 1975. *Prehistoric Agriculture in Eastern Middle Sweden*. Lund.

Mats P. Malmer
Mölna vändplan 6
S-181 61 Lidingö

Vad är arkeologins mest grundläggande problem?

I åtminstone ett par sekler har arkeologer gjort en strikt åtskillnad på *teori* och *empiri*, även om man har använt andra ord. Frågan

om förhållandet mellan teori och empiri framställs ofta som om den vore arkeologins mest grundläggande problem. Bo Gräslund fram-